

KUR'ÂN'DAKİ PEYGAMBER DUALARININ PSİKO-SOSYAL ANALİZİ

Ali YILMAZ *

ÖZET

Kuran peygamber kıssalarından bahsederken onların hayat mücadelelerini bazen özlü, bazen detaylı bir şekilde aktarır. Bu mücadele içerisinde onların, Allah'tan yardım dileme ve başarılı kılma konusundaki yakarışları, yani duaları, büyük önem arz eder. Bu dualar, Kur'an'da bir taraftan onların psiko-sosyal açıdan yaşantıları hakkında bize bilgi aktarırken, diğer taraftan yürütmemiz gereken örnek davranışlar bağlamında bize takdim edilir. Bu makalede, Kur'an'da geçen peygamber duaları, bahsedilen bu perspektiften ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dua, Peygamber, Psikoloji, Sosyoloji, Analiz*

ABSTRACT

Psycho-Social Analysis of Prays of the Prophet in the Qur'an

The Qur'an says the narratives of the Prophet and sometimes transfers his life struggles in pulpy and in detail. In this struggle, their cries of help to become successful from God, that is, their prays, are of great importance. These prayers in the Qur'an and psycho-social aspects of information to us about their experiences, as well as to our duties in the context of exemplary behavior will be presented to us. In this article, the prays of the Prophets in the Qur'an in this perspective will be examined.

Key Words: *Pray, The Prophet, Psychology, Sociology, Analysis*

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Peygamberler (a.s.)...Kâinata, yaratılan en doğru, en güvenilir ve en zeki şahsiyetler. Onların yaşantılarına bakınca, dikkat çeken önemli noktalar görülür ve onlardan birinin de 'dua' olgusu olduğu hemen fark edilir. Dua, kulun bütün benliğiyle yüce yaratana yönelerek O'ndan istekte ve dilekte bulunmasıdır.¹ Psikolojik açıdan yapılan tahlillerde duanın, ilahi yardımın celbi için başvurulmuş genel bir ruhi mekanizma olduğuna işaret edilmekle birlikte, daha çok insanın yaratıcısına doğru fitrî çekilişini, yaklaşma isteğini ifade ettiği üzerinde durulmuştur. Bu yönüyle dua, zihnin maddi olmayan âleme doğru çekilmesi, bazen her şeyin değişmez ve üstün prensibinin huşu içinde bir teması, ruhun Allaha doğru yükselişi, hayat denilen mucizelyi yaratan varlığa karşı aşk ve kulluk ifadesi,² kulluğun lisan ile arz edilişi, Allaha yaklaşma çabaları,³ Allah ile beraber olmanın en kestirme yoludur.⁴ Muhammed İkbâl'e göre dua, 'Kâinatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve iştiağın ifadesidir.'⁵ Bu yüzden dua, Kur'ân'ın ifadesiyle, kulluk bilincinin somutlaşmış göstergesi,⁶ hadisi şerif'in beyanıyla da ibadetin iliği, özü⁷ olarak kabul edilir. Din psikolojisi araştırmalarına göre, insan tabiatının ahlakî ve kutsal yönelişlerinin ihmal edilmesi onu manen kör bir varlık haline getirmekte ve bu durum onun yapıcı bir toplum elemanı olmasını engellemektedir. Dua gibi bir sığınağın sessizliğinde insanlar düşüncelerini Allaha doğru yükselterek adale ve uzuvlarını dinlendirme, fikirlerini billurlaştırma ve medeniyetin ezici bir yük haline getirdiği çetin hayata tahammül kuvvetini kazanma imkânını bulabilmektedirler.⁸

Peygamberler, sosyal hayatta, din ve dünya işlerini birlikte yürütürken yaşantılarını sanki dua üzerine bina etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle; dua, dini alanda özel bilgilerle donatılmış olarak gönderilen peygamberlerin hayatında

1 Cıralı, Osman, 'Duâ' Mad., DİA, İstanbul, 1994, IX, 529.

2 Parlak, Selahattin, 'Duâ' Mad., DİA, IX, 531

3 Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982. s.193.

4 Krş. Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993. s. 212.

5 İkbâl, Muhammed, *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Trc.Sofi Huri,) Çaltük Matbaası, İstanbul, 1964, s.109.

6 Bkz. 25.Furkân, 77.

7 Süyutî, Celaleddin, *Camîu's-Sağîr*, Mustafa el-Babî el-Halebî, Mısır, tsz. II, 14.

8 Parlak, a.g.mad. IX, 532.

ayrı bir yere sahiptir. Onlar, hem kendilerini güven içinde hissettikleri dönemde, hem de başlarına gelen sıkıntı ve zorluk anlarında, kısacası yaşantılarının her devrelerinde dua olgusunu hayatlarına hâkim kılmışlardır. İlk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar gelmiş olan bütün peygamberlerde aynı özellik görülmektedir. Bu amaçla Kur'ân, zaman zaman peygamberlerin bu veciz yakarışlarına yer vermiş ve bu mukaddes eylemin en mükemmel şekilde yerine getirilmesi için de, varlık âleminin en güzide simaları olan peygamberleri, her açıdan olduğu gibi dua konusunda da örnek almamızı tavsiye etmiştir. Sıkıntıların en büyüğünü peygamberlerin yaşadığı şüphesizdir. Zira kalabalık bir sosyal kitle ile farklı bir alanda bir anda yüzleşmek (dini tebliğ), onları toplumsal bir dönüşüme⁹ yönlendirmek ve eğitmek hiç de kolay olmamıştır. Böyle bir dönüşüm, o topluma yeni bir bilgi ve kültür nakli demektir.¹⁰ Uzun vadeli ve disiplinli bir eğitim süreci ancak bu dönüşümü gerçekleştirebilir. Böyle ortamlarla yüz yüze gelmeleri mukadder olan peygamberlerin yaptıkları o andaki duaları, yürüttükleri davaların başarıyla neticelenmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Kuranda geçen peygamber dualarının büyük bir kısmının, psiko-sosyal bir arka planı olduğu müşahede edilmektedir. Özellikle toplumsal münasebetleri¹¹ esnasında –ki bu ilişkiler çoğu kere örf ve âdete, toplumda yerleşmiş olan değer hükümlerine, normlar ve kanunlara göre sürdürülür-¹² iç dünyaları-

9 Sosyolojide 'sosyal değişme' olarak incelenen bu olgu, farklı zaman dilimlerinde sosyal yapı unsurlarında nitelik ve nicelik farklılaşması olarak tanımlanır. Toplumun yapısında izlenebilen her türlü kültürel yapı özellikleri, sosyal tabakalaşma ve yerleşme tarzı birer 'sosyal değişme' olarak kabul edilir. Geniş bilgi için bkz. Erkal, Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul, 2009. s.245-249. Sosyal değişme, ileriye doğru olabileceği gibi geriye doğru da olabilir. Ancak, sosyal değişme olgusu, gerçekte sosyal gelişme ve ilerleme anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. Akdoğan, Ali, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul,2004, s.44-47. Toplumsal değişmeyi etkileyen birçok faktör vardır. İnsanların düşünce kalıplarını ifade eden kültürün en önemli unsurlarından biri olan din, toplumsal değişmeyi etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Geniş bilgi için bkz. Bozkurt, Veysel, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, , Esin Kitabevi, Ankara, 2006. s.334-337.

10 Burada kültür naklinden kastedilen kültürün manevi unsurunun belirli bir kültür politikası içinde uygulanması ile cemiyetin sürekliliğini temindir ve kültürün manevi unsurunun eğitim yoluyla aktarılmasıdır. Bkz. Erkal, a.g.e. s.136-137.

11 Sosyal ilişki, bir ferden veya grubun kendi dışındaki fert ve grupların çeşitli davranış şekillerini ve beklentilerini hesaba katarak sürdürdüğü ilişkiye dayalı etkileşimdir. Erkal, a.g.e.s.185.

12 Bkz.Erkal, a.g.e.s.187.

na tesir eden (hukukî, dini ve ekonomik) sosyal olaylar, peygamberlerin dualarına bir yönüyle zemin hazırlamıştır denilebilir. Zira onların da, vuku bulan bir takım olaylar karşısında beşeri duygularının (duygular ve güdüler)¹³ faal hale gelmesi, hadiselerden etkilenmesi ve akabinde de bunların dualarına yansımaları gayet tabii bir durumdur. Peygamber dualarına bu açıdan bakıldığında, onların bu esnadaki ahvalinden ve deruni âlemlerinden, dolayısıyla dualarında dile getirdikleri önemli anekdotlardan bir takım veriler dikkat çekmektedir.

Kur'ân, Hz. Adem'den itibaren gönderilen bütün peygamberlerden bahsetmediği gibi, ismen zikredilen yirmi beş¹⁴ peygamberin tümünün dualarına da yer vermez. Bunlardan on dört tanesi özellikle dualarıyla öne çıkmaktadır. Kur'ân'da Hz. Muhammed'in dualarından ise hiç bahsedilmez, sadece onun ne şekilde dua etmesi gerektiği 'قُلْ / söyle' emriyle kendisine bildirilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla biz, bu konu üzerinde durmayacağız.¹⁶ Hz. Peygamberden evvel gönderilen ve Kur'ân-ı Kerim de ismi zikredilen diğer yirmi dört peygamber içerisinde de sadece on dört peygamberin yaptıkları duaların içerik çözümlemelerini, tebliğ dönemlerindeki sosyo-kültürel ortamı ve psikolojilerini de göz önüne alarak incelemeye çalışacağız.

13 Psikolojide iki önemli kavram olan duygular ile güdüler, yakın bir ilişki içerisinde. Duygular bir amaca hizmet eder, eylemleri düzenler, harekete bir güdü sağlar. Bu anlamda duygular ve güdüler, neyi isteyip neyi istemediğimizi bize bildiren ve belirli bir şekilde hareket etme eğilimini de birlikte getiren; diğer bir ifadeyle, psikolojik yaşantılarımızı harekete geçiren ve onun işleyişini yönlendiren etkenlerdir. Kişide, sevgi, şefkat, merhamet, güven, ümit gibi olumlu duygular görülebileceği gibi, korku, endişe, öfke, üzüntü gibi olumsuz duygularda tezahür edebilir. Geniş bilgi için bkz. Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s.95-102.

14 Kuranda ismen zikredilen peygamberler şunlardır: 1- Hz. Adem (a.s.) 2- Hz İdris (a.s.) 3- Hz Nuh (a.s.) 4- Hz Hud (a.s.) 5- Hz Salih (a.s.) 6- Hz İbrahim (a.s.) 7- Hz Lut (a.s.) 8- Hz İsmail (a.s.) 9- Hz İshak (a.s.) 10- Hz Yakub (a.s.) 11- Hz Yusuf (a.s.) 12- Hz Eyyub (a.s.) 13- Hz Şuayb (a.s.) 14- Hz Musa (a.s.) 15- Hz Harun (a.s.) 16- Hz Davud (a.s.) 17- Hz Süleyman (a.s.) 18- Hz İlyas (a.s.) 19- Hz Elyesa (a.s.) 20- Hz Zülkifl (a.s.) 21- Hz Yunus (a.s.) 22- Hz Zekeriyya (a.s.) 23- Hz Yahya (a.s.) 24- Hz İsa (a.s.) 25- Hz. Muhammed (a.s.).

15 Bu dualardan bazıları şunlardır: '*Deki: Rabbim, beni (gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girdir. (Çıkacağım yerden de) doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver.*' (17.İsra,80) '*De ki: Rabbim, ilmimi artır.*' (20.Taha,114) Ayrıca bkz. 23.Mü'minun,93-98,118; 113.Felak,1-5; 114.Nas,1-6.

16 Hz. Peygamberin yaptığı dualarla ilgili hadis kaynaklarında sahih rivayetler bolca bulunmaktadır. Hatta konu ile ilgili müstakil eserler ele alınmıştır. Mesela; Hz.Peygamberin yaptığı dualardan derlenen müstakil bir eser için bkz. Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya, *el-Ezkâr*, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1983.

1) Adem (a.s.) : İlk insan ve ilk peygamber olan Adem (a.s.)'in kıssası, aslında, bütünüyle insanlığın kıssasıdır. Bu kıssa, baştan sona kâmil bir hayat hikayesidir. İnsanlar, yer yüzünde yaşamaya başladığından, Allah'a dönünceye (kıyamete) kadar bu hikâyeyi hayat sahnesinde icra eder, tekrar tekrar yaşarlar.¹⁷ Allah Teâlâ Hz. Âdem'i ve eşini yaratıp onları cennete yerleştirdikten sonra meleklerine ona secde etmelerini emretmiş, bütün melekler secdeye kapanmış fakat Şeytan / İblis bu emre isyan etmiştir. Allah Teâlâ, Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'ya, cennette bulunan bir ağaca yaklaşmayı yasaklamış, şeytanın kendileri için apaçık bir düşmanı olduğunu da tembihlemiştir. Ama Şeytan, sürekli telkin ettiği vesvese ile onlara bu yasağı unutturmuş ve onları günaha düşürmüştür. İnsanoğlunun ilk isyanı ve günahı budur.¹⁸ Allah Teâlâ bu itaat-sizliğin bedeli olarak onları cennetten yeryüzüne indirmiş, Âdem ve Havva'da yaptıklarına pişman olarak şu dua ile tövbe etmişlerdir:

' قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ '

'Ya Rabbi, biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, muhakkak ziyana uğrayanlardan oluruz.'¹⁹

Bu olay ve akabinde yapılan dua bize, insanoğlunun tabiatında, hata yapma ve unutmama melekesinin var olduğunu,²⁰ dolayısıyla insanın günah işlemeye meyilli bir varlık olduğunu gösteriyor.²¹

Psikolojik bir olgu olan hata ve unutkanlık; genellikle meselelere önem vermemekten ve biyolojik yıpranmadan dolayı meydana gelen bir zafiyettir. Dolayısıyla hataların önemli bir kısmı da unutkanlıktan kaynaklanmaktadır.²² Bu psikolojik durum Hz. Âdem'de de gerçekleşmiştir ve ilgili ayet ondan günahın sadır olduğuna delalet etmektedir.²³ Günah duygusunun kaynağı, derinlik psikolojisine göre, bilinç dışında bilinmeyen meçhul bir şey olarak gösterilir. Meçhul bir kaynağa dayanan bu tür korkular, marazidir ve sağlıklı ruh haline bağlı değildir.²⁴ Yine bu duada, -şartlar yerine getirilmediği müddetçe-

17 Sabunî, Muhammet Ali, *en-Nübüvvetü ve'l-Enbiya*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1989, s.151.

18 Geniş bilgi için bkz. Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günâh Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya, 1984, s. 287 v.d.

19 7.Araf,23.

20 Kutup, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'ân*, (Trc. M.Emin ,İ.Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa) Hikmet Yayınları, İstanbul, 1970, IV,40.

21 Bkz. Kılıç, a.g.e. s.208

22 Aydın,Hayati, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul,2002, s.126.

23 Razi, Fahrudin, *Mefatihu'l-Ğayb*, Tahran, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz. XIV,50.

pılan her duanın ve tövbenin mutlaka kabul olunacağına dair bir garantinin olmadığına işaret vardır. Bu açıdan bakıldığında, bu yalvarışta bir korku ve endişe hâkimdir. Zira bu dua, bir yönüyle insanoğlu için tehdit içermektedir. İnsanı tehdit edici bir tehlike ile karşı karşıya kalındığında ve giderilmesi için de bir şey yapılamadığı durumlarda korku baş göstermekte ve kişiyi huzursuz etmektedir.²⁵ Bu yüzden Âdem peygamber, dini gelişimin bir evresi olan, ruhsal-manevi gelişimin başlangıcı sayılan ve işlenmiş günahlar veya psikoloji terimiyle impulsif davranışlar için af dilenme olan tövbeye²⁶ başvurmuş, bağışlanmayan ve merhamete uğramayan kimseyi, en büyük zarara uğramış kişi olarak bu duada zikretmiştir.

2) Nuh (a.s.) : Hz. Âdem'den sonra insanlar çoğalarak yeryüzüne dağılmışlar, bu zaman zarfında da²⁷ doğru yoldan sapmaya başlamışlardır. Bu dönemde peygamber olarak gönderilen Hz. Nuh, onları dine davet etme hususunda yoğun bir çaba sarf etmiştir. Gönderildiği kavme dokuz yüz elli yıl gibi uzun bir dönem tebliğde bulunmasına rağmen Nuh (a.s.)'a küçük bir gurup iman etmiş, o da diğerlerinden ümidini kesince, şu dualarla karşılıklıta bulunmuştur: *رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ رَبِّ لَا تَذَرْنَا عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ*²⁸

*'Ya Rabbi, yeryüzünde kâfirlerden tek kişi bırakma. Çünkü sen onları bırakırsan kullarını saptırırlar ve sadece ahlaksız, nankör insanlar doğururlar. Rabbim, beni, anamı-babamı, mümin olarak evime gireni, inanan erkek ve kadınları bağışla. Zalimlerin de sadece helakini artır.*²⁹ Bu duası kabul olan Nuh(a.s.)'a Cenâb-ı Hak, bir gemi yapmasını ve gemiye her canlıdan birer çift ile iman edenleri ve ailesini, şu dua ile bindirmesini³⁰ emretmiştir: *فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِّ*

24 Kılıç, a.g.e., s.204.

25 Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, s.100-101.

26 Karaca, Faruk, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul,2007 s. 253.

27 Hz. Adem ile Hz. Nuh arasında geçen zaman konusunda farklı rivayetler vardır. Ağırlıklı görüşe göre, her iki peygamber arasında geçen süre on asır yani bin senedir. Bkz. Sabunî, a.g.e. s.187.

28 23.Mü'minun,26,39.

29 71.Nuh,26.

30 Nuh peygamberin bu gemiye aldığı kişiler hakkında farklı rivayetler için bkz: Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüketü ve'l-Uyun*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, II,472-473; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1964, III, 1472.

فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي تَجَاءُونَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ 'Sen ve yanında bulunanlar gemiye yerleştiğiniz zaman 'Bizi o zalim kavimden kurtaran Allah'a hamdolsun' de.³¹

مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ

akıp gitmesi de durması da Allah'ın adıyladır. Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.³² Sağanak halinde yağan yağmurla birlikte sular kabarcıca, gemiye binmeyen çocuğunun boğulacağını fark eden Nuh (a.s.), baba şefkatinden dolayı ona acıyıp son bir defa öğütte bulunarak gemiye davet etmiş, o da bu daveti reddetmiş, akabinde de Nuh, Allah'a şöyle yalvarmıştır: رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ 'Rabbim, oğlum benim ailemendir. Senin sözün elbette haktır ve sen hâkimlerin hâkimisin.'³³ Bunun üzerine Allah Teala, 'Ey Nuh, o senin aileden değildir...bilmediğin bir şeyi benden isteme. Sana, cahillerden olmamayı öğütlerim.'³⁴ diyerek onu ikaz etmiştir. Hata yaptığını fark eden Hz. Nuh, şu dua ile af dilemiştir: رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَإِلَّا تَغْفِرْ لِي وَرَحْمَتِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ 'Rabbim, bilmediğim bir şeyi senden istemekten sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz, bana acımazsan ziyana uğrayanlardan olurum.'³⁵ Tufan esnasında gemide seyreden Hz. Nuh, Allah'ın kendilerine bahşettiği bu lütuftan dolayı şükrederek geminin selamete kıyıya varması için şöyle yalvarmıştır: رَبِّ أَنْزِلْ لِي مَوْجًا مَبْرُكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنزِلِينَ 'Ya Rabbi, beni mübarek bir inişle indir. Sen indirenlerin en hayırlısıdır.'³⁶

Bu olaylar karşısında yapılan dualarla ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür: Nuh peygamberin, kendini yalanlayan kavmi(nin helâkı) için yaptığı dualarda, onlardan ümidini kesme (ümitsizlik psikolojisi) ve öfke hissedilmektedir. Kendi toplumuna uzun bir müddet nasihatta ve iyilikte bulunmasına rağmen olumlu bir sonuç alamaması, tabiatıyla peygamberi gadaplandırmış ve onu böyle bir duaya sevk etmiştir. Zira hoşla gitmeyen bir durum, bir engel karşısında hiddet ve kızgınlığın ortaya çıkması normaldir.³⁷ Diğer taraftan, böyle olumsuz bir ortam kişiyi çaresizliğe sürükleyeceği gibi ümitsizlik psikolo-

31 23.Mü'minun,28.

32 11.Hud,41.

33 11.Hud, 45.

34 11.Hud, 46.

35 11.Hud,47.

36 23.Mü'minun,29.

37 Hökeleli, *Psikolojiye Giriş*, s. 205.

jisini yaşamasına da sebep olur. Bu durum mü'minler için de geçerlidir. Ancak, mü'minlerin böyle bir psikolojik ortama düşmeleri, kâfirlerin ümitsizlik psikolojisi olan Allah ve nimetlerini inkar anlamında değildir. Aynı zamanda kâfirlerde ki ümitsizlik devamlıdır. Mü'minlerinki ise anlık ve geçicidir.³⁸ Benzer ortamları bir beşer olarak peygamberler de yaşarlar.³⁹ İşte bu esnada onların, hasımları aleyhine yaptığı dua kötülük sayılmaz. Çünkü hiçbir peygamber, durup dururken kavmi için kötülük ve helak talep etmez. Onların yok olmaları varlıklarından daha hayırlı ise o zaman böyle bir istekte bulunabilirler.⁴⁰ Kötülerin ve zalimlerin şerri sadece mevcut toplum için tehlike arz etmeyip aynı zamanda sonraki nesiller için de bir yıkım demektir. Nuh peygamberin duasında, iman etmeyen kavminin helak olması için dile getirdiği temenni budur.⁴¹

Nuh (a.s.)'un dualarında, sosyal hayata yönelik önemli mesajlar da vardır. Bu dualarda, toplumun bir birimi olan kişinin, sosyal gurubun en alt yapısından (aileden) en üst seviyesine (uzak çevreye) kadar sorumluluk şuuruyla hareket etmesinin esas olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴² Nuh peygamber, tufan olayında bu düşünceyle hareket ettiğinden, gemiye bindikten sonra, önce ailesini, sonra yakın ve uzak çevresini yanına çağırması ve onların kurtuluşu için çaba göstermiştir. 'Nuh' suresinin son ayetinde, onun dile getirdiği duasında da bu düşünce hakimdir. Orada, önce kendisi için bağışlanma diledikten sonra, sırasıyla, ailesini, yakın çevresini ve bilahare uzak çevresini (bütün müminleri) kapsayacak şekilde yalvarmıştır.⁴³ Yani, ıslah (düzelmeye), bireyden başlayarak toplumun en üst seviyesine doğru kuşatıcı bir seyir takip etmelidir. Buradan şu sonuç da çıkarılabilir. Birey değiştirmeye ve dönüştürme işine önce kendinden başlamalı, sonra yakın çevresini daha sonra ise uzak çevresini etkilemeye çalışmalıdır. Bu durum, peygamberlerin aynı zamanda toplum mühendisliği bilinci içerisinde hareket ettiklerinin göstergesidir.

38 Aydın, a.g.e. s.164.

39 Peygamberlerin bazı olaylar akabinde ümitsizliğe düşmesi, o toplumdaki beklentilerinin gerçekleşmesinin imkansız hale gelmesine kanaat getirmesi anlamındadır. Bkz. Razi, a.g.e. XXV, 59.

40 Razi, a.g.e. a.y.

41 Krş. Kutup, Seyyid, a.g.e. XV, 274-275.

42 Sosyolojide, fert ve sosyal gruplar arasında ki sosyal ilişkilerde sorumluluk, sosyal grup mensuplarının hissettikleri biz duygusunun, sosyal grubun milli topluma dahil olduğunu belirleyen daha kapsamlı bir biz duygusunun duyulmasına bağlanmaktadır. Bkz. Erkal, a.g.e. s.186.

43 Razi, a.g.e.XXX,147.

3) İbrahim (a.s.) : Babil'de doğan ve yaklaşık iki yüz sene yaşamış olan Hz. İbrahim,⁴⁴ Kur'an-ı Kerimde duası en çok zikredilen peygamberlerdendir. 'Bakara', 'İbrahim' ve 'Şuara' surelerinde onun uzunca yaptığı dualara yer verilir. İbrahim (a.s.) putperest kavmiyle ve babasıyla yıllarca mücadele etmiş, o da, diğer peygamberler gibi yalanlanmış, kınanmış, hatta ateşe atılıp yakılmak istenmiştir. Bu sıkıntılı dönemlerde o, Allah'a sığınarak şöyle dua etmiştir: رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنبَتْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ رَبَّنَا: *'Ya Rabbi, Sana dayandık, Sana yöneldik, dönüş sadece sanadır. Ya Rabbi, bizi inkâr edenler için bir sınav yapma. Bizi bağışla, ya Rabbi, yegâne galip, hüküm ve hikmet sahibi sensin.'*⁴⁵ O, Peygamberlik döneminde Allah'tan kendisine tertemiz bir soy bahsetmesini hep arzu etmiş ve رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ *'Ya Rabbi, bana salihlerden (bir çocuk) lutfet.'*⁴⁶ duasıyla bunu dile getirmiştir. Allah Teala'da İbrahim'e İsmail, İshak ve Yakub'u vererek hepsini peygamber kılmıştır. İbrahim (a.s.), İsmail ile Mekke'de Kâbe'yi inşa etmiş, hem orası için hem de oranın halkı için şu dualarda bulunmuştur: رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ..... وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *'Ya Rabbi, bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli ürünlerle rızıklandır... Hani İbrahim İsmail ile beraber Beytin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor (ve şöyle dua ediyor)du: Ya Rabbi, bizden (bunu) kabul buyur, şüphesiz sen işitensin, bilensiz. Ya Rabbi, bizi sana teslim olanlar yap. Neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar. Bize ibadet yerlerimizi göster, tövbemizi kabul et; zira, tövbeleri kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin. Ya Rabbi, onlara kendi içlerinden, senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek onları temizleyecek bir elçi gönder. Şüphesiz sen, azizsin, hakîmsin.'*⁴⁷ 'İbrahim' suresinde aynı dua tekrarlanırken, o yalvarışında da şu ilavelerle duasını

44 Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürucü'z-Zehab*, Kum, Müessesetu Neşri'l-İslâmî, 1348/ 1964, II,262.

45 60.Mümtehine, 4-5.

46 37.Sâffât, 100.

47 2.Bakara, 126-129.

زenginleştirmiştir: رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ رَبِّ إِنَّهُنَّ

أَضَلَّلَنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفِيدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْرِي إِلَيْهِمْ وَأَرْزُقُهُمْ مِّنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءَ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ *Rabbim, bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut. Rabbim, onlar insanlardan birçoğunu şaşkırtılar. Artık bundan böyle kim bana uyarısa o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, sen çok bağışlayan ve çok merhamet edensin. Rabbimiz, ben çocuklarımdan bazısını, senin haram evinin yanında, ekimsiz bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz, namazı kılsınlar diye. Artık sen de, insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir ve onları çeşitli meyvelerle besle ki şükretsinler. Rabbimiz, sen bizim gizlediğimizi ve açığa vurduğumuzu hep bilirsin. Ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. İhtiyarlık çağımda bana İsmail'i ve İshak'ı lutfeden Allah'a hamdolsun. Şüphesiz Rabbim duayı işitendir. Rabbim, beni ve zürriyetimden bir kısmını namazı kılan yap. Rabbim, duamı kabul et. Rabbimiz, hesabın görüleceği gün beni, anamı, babamı ve müminleri bağışla.*⁴⁸

'Şuara' suresinde ise, İbrahim (a.s.) ile putperest babası arasında cereyan eden diyalogda o, *Rabbini, kendisini yaratan, hidayete erdiren, yediren ve içiren, hastalıklara şifa veren, insanları öldürdükten sonra diriltten*⁴⁹ bir ilah olarak tanıttıktan sonra, şu duaları yaparak babasından ayrılır. رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ وَاجْعَلْنِي مِنْ وَرَثَةِ حَنَّةَ النَّعِيمِ وَاغْفِرْ لِي يَا رَبِّ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ وَلَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُ *'Rabbim. Bana hüküm ver ve beni salihlere kat. . Sonra gelecekler arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl. Beni nimet cennetinin varislerinden kıl. Babamı da bağışla, çünkü o sapıklardandır. (Kulların) diriltilecekleri gün beni utandırma. O gün ki, mal da oğullar da fayda vermez. Allah'a kalb-i selim ile gelen müstesna.*⁵⁰

İbrahim peygamberin dualarında dikkat çeken en önemli noktalardan biri tevekküldür. Hemen hemen bütün dualarında ve yaşantısında bu görülür.⁵¹

48 14.İbrahim, 35-41.

49 42.Şuara,75-82.

50 42.Şuara, 83-89.

Tevekkül, gerekli tüm çabayı gösterip Allah'a güvenmek,⁵² hiçbir şeyden endişe duymayarak Allah'a tam teslim olmak ve emrine boyun eğmektir.⁵³ İbrahim (a.s.)'de iman etmeyen kitlelerle hayatı boyunca amansız mücadele etmiş, bütün sebeplere tevessül ederek yürüttüğü her işin sonunu Allah'a bırakmıştır.

Salih (iyi, uyumlu, güzel) bir çocuk beklentisi beşer için vazgeçilmez bir duygudur. Kur'an evlat sevgisinin doğal bir durum olduğunu belirtir.⁵⁴ Hele, Hz. İbrahim gibi, bir dönem yalnızlık içinde tek başına yaşayan birisi için⁵⁵ böyle bir beklenti ve arzu sevdaya dönüşür. Bu aşamada Allah'tan böyle bir istekte bulunmak bireyin en insani isteklerinden biridir. Psikologlar, hem anne hem de baba için böyle bir sevginin vazgeçilmez olduğunu belirtir ve bunun fizyolojik olguya, psikolojik etkenlere bağlı olduğunu bildirirler.⁵⁶ Böyle bir nimete sahip olunduktan sonra onlara sahip çıkma ebeveyn üzerine düşen önemli bir görevdir. İbrahim peygamber de çocuk sahibi olunca, bu konuda Allah'a hamd ile şükürünü ifa etmiş, hem kendisinin hem de çocuklarının, bilerek veya bilmeyerek Allah'a ortak koşmaktan kendilerini korumasını dilemiştir. Ayrıca, bu duada (İbrahim,35), her insanın inkâra ve şirke düşme tehlikesiyle her an yüz yüze olduğuna işaret edilmektedir. Zira iman gibi inkâr da aynı psikolojik güçten kaynaklanmaktadır. Bir bütün olarak insan tabiatı, bu tohumları varlığında taşır.⁵⁷ Böyle bir tehlikeyi hisseden İbrahim (a.s.), bunlardan korunmak ve salih ameller işleyen hayırlı bir nesil ile soyunu devam ettirmek için duasında bu taleplere yer vermiştir. Salih ameller içerisinde namaz ayrı bir yere sahiptir. Bu yüzden İbrahim peygamber, ekinsiz bir vadiye yerleştiği çocuklarının ve kendisinin bu ibadeti, buldukları beldede bolluk ve bereket içerisinde hakkıyla yerine getirebilmelerini nasip etmesini dilemiştir. Namaz gibi her salih amelin akabinde onun kabul olunması dilenmelidir. Zira bu davranış, bir taraftan kulluk bilincini yenilerken, diğer taraftan bireyin Allah ile kurduğu ilişkiyi

51 Mesela bkz. 60.Mümtehine, 4; 2.Bakara,127; 14.İbrahim,40; 37, Saffat, 103-106.

52 Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Temel Konuları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul,2000, s.301.

53 Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul,1994, s.166-168; Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, Dergah Yayınları, İstanbul,1991, s.302 vd.

54 3.Ali İmran,14.

55 Kutup, Seyyid, a.g.e. XII,330.

56 Bkz.Aydın, a.g.e. s.142.

57 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.205

tazeleyerek, inanan insanın şuur gelişimine önemli katıklarda bulunmaktadır.⁵⁸ Ayrıca ameller, ya makbul sayılarak Allah indinde bir değer ifade eder veya kabul görmeyerek reddedilirler. Allah indinde makbul olmayan bir amel de boşa yapılmış, anlamsız ve geçersiz bir eylem hükmündedir. Dualar da böyledir. Bu yüzden İbrahim peygamber, hem çaba gösterdiği bir amelin (Kâbe'nin inşası, Namaz v.s.) hem de yaptığı dualarının, Allah'tan kabulü için temennide bulunmuştur. Duanın sonunda ise, Nuh (a.s.)'da olduğu gibi, toplumun en alt yapısından (aileden) en üst seviyesine (uzak çevreye) doğru kuşatıcı bir yalvarma görülmektedir.

Allah indinde özel bir yere sahip olan salih kullara katılmak (iyi arkadaş ve çevreye sahip olmak) en çok arzu edilen bir husus olması hasebiyle peygamberler bile böyle bir zümreye katılmayı özellikle dilemişlerdir. Yapısı gereği insan, tek başına değil, bir takım sosyal ve kültürel geleneklerin egemen olduğu bir ortamda hayatını sürdürür, toplumsal çevresi ile de sürekli bir etkileşim halinde bulunur.⁵⁹ Dolayısıyla, kişiyi davranışa iten güçler (ilgi, tutum, beklenti, istek), bireyin çevresinden kaynaklanır.⁶⁰ Kaçınılmaz olan böyle bir iletişim ve etkileşim, kişiyi, kendine göre en ideal çevre aramaya ve böyle bir ortamda yaşamaya sevk eder. Hayatı anlamlandıran ve huzurlu kılan böyle bir beklenti her bireyin idealidir. Bu sebeple İbrahim peygamber de, insanların en hayırlılarını olduğu kabul edilen salih kullarla⁶¹ ilişki içerisinde olmayı, böyle bir ortamda bulunmayı temenni etmiştir. Yine, İbrahim peygamberin duasında, kişinin bu dünyadan göç ettikten sonra hayırla yâd edilmeyi, gök kubbede hoş bir sadâ bırakmayı dilemesi, (Şuara,84.) kıyamet gününde kınanma endişesi taşıması, (Şuara, 87) cennete varis kılınan kullara katılmak istenmesi (Şuara,85) dikkat çekmektedir. Öldükten sonra hayırla anılmak beşeri münasebetlerde iyi bir ilişki kurmaya bağlıdır. Bu yüzden fertler arası münasebetlerde, bütün insanlığa karşı ıslah edici bir tutum sergilenmeli, toplum için faydalı birer fert olma hedeflenmelidir.⁶² İbrahim (a.s.)'in ahirette rezil rüsvay olma endişesini

58 İyi amellerin kulluk bilincine ve şuur gelişimine katkıları hakkında geniş bilgi için bkz. Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, Samsun, 2000, s.112-119.

59 Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul,1994, s.271.

60 Başar, Hüseyin, *Sınıf Yönetimi*, Anı Yayıncılık, Ankara,2004, s.13.

61 Bkz. Razi, a.g.e. XXVI, 151.

62 Geniş bilgi için bkz. Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlâk ilmi ve İslâm Ahlâkı*, Nur Yayınları, Ankara, tsz. s. 347-355; Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdlar*, (Trc.Bekir Karlığa) İşaret yayınları, İstanbul, tsz. s.172 vd.

taşınması ise, ondaki, utanma ve haya duygularının üst düzeyde olduğunu ima etmektedir.⁶³

4) Lut (a.s.) : Filistin'in Sedum bölgesine peygamber gönderilen⁶⁴ Hz. Lut, burada, o zamana kadar hiçbir kavmin yapmadığı çok çirkin ve çarpık ilişkilere (eş cinselliğe) tanık olmuş, böyle aşağılık bir fiilden onları vazgeçirmek için elinden geleni yapmıştır. Bütün gayretine rağmen onları bundan engellemeyince, o toplum hakkında رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ 'Rabbim, şu bozguncu kavme karşı bana yardım et.⁶⁵ diyerek Allah'tan yardım dilemiştir.

Lut peygamberin bu duası, kavminin yaptığı çok çirkin bir fiile (eş cinsellik) karşı onun yürüttüğü mücadeleden sonuç alamayıp, kavminin son derece eziyet verici tavırlara bürünmesinin akabinde gerçekleşmiştir.⁶⁶ Onun bu duasında (öfkeden dolayı) kavminin helak olmasını talep etme vardır.⁶⁷ Daha önce de (Nuh peygamber de) belirttiğimiz gibi peygamberlerin, düşmanları aleyhine dua etmeleri, onlardan ümidi kestikleri ve onların yaşamalarının topluma zarar vereceği kanaatine sahip oldukları andan itibaren gerçekleşir⁶⁸ ve bu amaçla yapılan dua kötülük sayılmaz.

5) Yakub (a.s.): Lakabı 'İsraîl' olduğu için⁶⁹ torunlarına 'Ben-î İsraîl / İsrail Oğulları' denilmiştir. On iki çocuğa sahip olan Yakub'un⁷⁰ oğlu Yusuf'a ayrı bir sevgisinin olması, diğer kardeşler arasında kıskançlığa sebep olmuş ve Yusuf, kardeşleri tarafından kuyuya atılarak öldürülmek istenmiştir. Bu komplo Yakub (a.s.)'u derinden etkilemiş, uzun bir süre ondan ayrı kal-

63 Haya, utanmayı ve kınamayı gerektiren bir şeyden nefsin infiali, heyecan ve tessürüdür. Böyle bir şeyi yaptığı zaman ayıplanmak ve kötülenmek korkusu ile nefse arız olan bir haslettir. Akseki, a.g.e.,s.215.

64 Ya'kubî, Ahmed b.Ebî Ya'kub b. Cafer, *Tarih-i Ya'kubî*, Daru Sâdir, Beyrut, 1379,1960, I,25; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, 1966, I,152.

65 29.Ankebut, 30.

66 Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyân*, Mustafa el-Babî el-Halebi, Mısır,1264, II,975.

67 Razi, a.g.e. XXV,59.

68 Krş. Razi, a.g.e. a.y.

69 Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Mısır,1326, I,165; İbnü'l- Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sâdir, Beyrut, 1395, I,127.

70 Yakubî, a.g.e. I,31; İbn Kesîr, a.g.e. I,197; İbn Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *et-Tebssıra*, Mısır,1386/1966, I,178.

manın hasretiyle gözlerini kaybetmiş, bu esnada şu dualarla teselli aramıştı: *'Güzel bir sabır (gerekir, Yarabbi, sabır ver). Dediğimize ancak Allah'tan yardım istenir.'*⁷¹ *فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ* *'En iyi koruyan Allah'tır ve O, merhametlilerin en merhametlisidir.'*⁷² *'Hüküm yalnız Allah'ındır. Ben sadece O'na tevekkül ettim ve tevekkül edenler de yalnız O'na tevekkül etsinler.'*⁷³

Yakup peygamberin dualarında, bir babanın başına gelebilecek en büyük bela ve musibetler karşısında Allah'a tam bir tevekkül ile bağlılığın ve sabrın⁷⁴ en üst seviyesini görmek, en zor şartlarda bile ümitvâr olmayı algılamak mümkündür. Böyle anlarda susup halinden insanlara bahsetmemek sabrın en güzeli, durumunu sadece Allah'a arz etmek ise sabrın en mükemmeldir.⁷⁵ Yakup (a.s.)'un da halinden şikâyet etmemesi, bu dualarla durumunu Allah'a arz etmesi de aynı kabildendir.

6) Yusuf (a.s.) : Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Yusuf (a.s.), kardeşlerinin kendisine su-i kast düzenlemeleri neticesinde, atıldığı kuyudan kurtularak Mısır'a köle olarak götürülmüş ve Mısır Azizine satılmıştır. Azizin hanımı bir gün, evine çağırdığı Yusuf'a kendisiyle birlikte olmak istediğini açıklayınca Yusuf, bu teklif karşısında *قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ 'Allah'a sığınırım,'*⁷⁶ diyerek mükemmel bir duruş sergilemiştir. Böyle bir fiili (zina) yapmaktansa hapse atılmayı yeğleyen Yusuf, bu niyetini şu duasıyla dile getirmiştir: *'Rabbim, مَنْ الْجَاهِلِيَّةِ رَبَّ السَّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ بِبَانَا غَرَّةً عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ أَعْلَمُ الْغُيُوبِ* *'Bana göre zindan, bunların beni çağırdığı şeyden daha iyidir. Eğer onların düzenini benden savmazsan, onlara kayarım ve cahillerden olurum.'*⁷⁷ Yedi sene hapiste kalan Yusuf, bu olaydan Allah'ın lutfuyla kurtulduğunu hep hatırlayarak *إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّيَ غَفُورٌ رَحِيمٌ* *'Nefis daima kö-*

71 12.Yusuf, 18.

72 12.Yusuf,24.

73 12.Yusuf, 67.

74 Tasavvuf literatüründe; Allah'ın emirlerine uyma, nehiyelerinden kaçınma ve bela-musibetlerin vukuu durumunda gösterilmesi gereken üç çeşit sabrın varlığından bahsedilir. Bkz. Eraydın. A.g.e. s.166.

75 Bursevi, a.g.e. II,149.

76 12.Yusuf, 23.

77 12.Yusuf, 33.

*tülüğü emredicidir. Ancak Rabbim'in esirgediği nefis başka. Rabbim bağışlayandır, esirgeyendir.*⁷⁸ dilekleriyle teselli bulmuştur. Yusuf'un masum olduğu anlaşılınca, zindandan çıkarılarak Mısır'ın maliye bakanlığına getirilmiştir.⁷⁹ Bilahare, vuku bulan kıtlık münasebetiyle Mısır'a gelen ailesiyle buluşan Yusuf, kardeşlerinin kendinden özür dilemesi üzerine, لَا تُكْرِبُوا عَلَيَّ الْيَوْمَ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ 'Bu gün sizi kınama yok, Allah sizi bağışlasın; O merhametlilerin en merhametlisidir.'⁸⁰ diyerek gayet centilmen davranmış, yaşanan bu güzel tablodan dolayı bir şükran-ı nimet olarak Allah'a şu niyazda bulunmuştur: رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْسَ: 'Ya Rabbi, bana bir parça mülk verdin ve bana düşlerin yorumunu öğrettin. Ey göklerin ve yerin yaratıcısı, dünyada da ahirette de benim dostum sensin, beni Müslüman olarak öldür ve beni salihlere kat.'⁸¹

Yusuf peygamber, hayatının en önemli safhası olan çocukluk ve gençlik dönemini en zor şartlarda ve ailesinden mahrum olarak geçirmiş ve dramatik bir tecrübe yaşamıştır. Böyle bir ortamda yaşayan kişi, gerçek hayattan koparak kendi iç dünyasına çekilme eğilimi gösterebilir⁸² ve gerçek dünyanın hoşça gitmeyen vakıalarından bir çekinme ve kaçınma yaşayabilir.⁸³ Aynı zamanda bu ortamlar duygusallığın da yoğun yaşandığı ortamlardır.⁸⁴ Bu yüzden o, dünya ve ahirette gerçek dostun, sığınacak yegâne kapının Allah olduğunu yaşayarak öğrenmiş ve duasında bunu dile getirmiştir. O, günaha düşmenin ve Allah'a asi olmanın en büyük felaket olduğunu bilme şuuruyla nefsin kötülüklerine, arzu ve isteklerine uymaktansa, sıkıntı çekmeye razı olduğunu (hepse atılmayı yeğlediğini) duasıyla ifade etmiştir Diğer taraftan o, dualarında, kendisine kötülük düşünenlere ve yapanlara karşı da, aynı kötülükle mukabe-

78 12.Yusuf, 53.

79 12.Yusuf, 55-56.

80 12.Yusuf, 92.

81 12.Yusuf,101.

82 Sıradan yaşantıların bırakıldığı içsel bir dönüşüm olarak kabul edilen bu ruh hali, Tasavvuf literatüründe Zühd kavramıyla karşılık bulurken, Psikolojide; dini gelişim sürecinin bir evresi olarak ele alınır. Bkz. Karaca, a.g.e., s.256.

83 Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, s.94.

84 Krş. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.344.

lede bulunmamış,⁸⁵ onların yaptıkları hatalara karşı da Allah'tan onlar adına bağışlanma dileyerek güzel bir örnek olmuştur.⁸⁶ Onun son yaptığı dua (Yusuf, 101) ise, Allah'ın kişiye lutfettiği bir takım nimetlere (saltanat elde etmeye, rüya yorumu gibi özel bir yeteneğe sahip olmaya) karşı bir şükür ifadesidir. Ayrıca onun, bir peygamber olduğu halde iman üzere ölmeyi ve salih kullar arasına katılmayı istemesi manidardır. Halbuki peygamberler kendilerinin İslam üzere öleceklerini bilirler.⁸⁷ Burada müminlere, su-i hatimedden (kötü sondan, son nefeste imansız gitmekten) korunma konusunda dikkatli ve uyanık olmaya ikaz vardır. Diğer taraftan, peygamberin Müslüman olarak ölmek ve salih kullara katılmak istemesi şu anlama da gelir: Müslümanlığın en mükemmel hali olan; kalbin İslam'da tam karar kılması, Allahın kaza ve kaderine razı olup nefsin mutmain olması hali üzere ruhunu teslim etmesi ve ahiret hayatında da salih kulların mükemmeli olan peygamberlerle beraber olması temennisidir.⁸⁸

7) Eyyub (a.s.) : İshak peygamberin soyundan olan⁸⁹ Eyyub (a.s.), daha önce birçok evlada ve mala sahip olmasına rağmen bunların tümü yitirmiş ve son derece ağır hastalıklarla imtihana tabi tutulmuştur.⁹⁰ Bütün bu sıkıntılı dönemlerde şu dualarla mükemmel bir sabır örneği göstermiştir: *إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ* 'O Rabbine: 'Bu derd bana dokundu, Sen merhametlilerin en merhametlisin.'⁹¹ *إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ* 'Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu.' diye dua etmişti.⁹²

Psikolojik bir olay olan huzursuzluk ve sıkıntı, insan hayatının çeşitli safhalarında yaşanır. Bu, bir takım sebeplerden veya olaylardan kaynaklanan, insanı içten ve dıştan tehdit eden temel bir üzüntüdür.⁹³ Bu durumun zaman zaman peygamberlerde de meydana geldiği görülür.⁹⁴ Peygamberlerin dışındaki

85 Krş.Karaca, a.g.e., s.257.

86 İslâm dini, hataların ve kusurların, karşı tarafı rencide etmeyecek şekilde, nazikçe düzeltilmeye çalışılmasını en güzel ahlakî bir değer olarak görür. Kandemir, Yaşar, *İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, İstanbul,1980, s. 310.

87 Razi, a.g.e.XVIII,221.

88 Razi, a.g.e.a.y.

89 İbnü'l- Esîr, a.g.e. I,128; Mesudî, a.g.e. I,48; İbn Kesîr, a.g.e. I,220.

90 Sabunî, a.g.e. s.345.

91 21.Enbiya, 83.

92 38.Sâd,41.

93 Hökeleklî, *Din psikolojisi*, s.112.

94 Mesela bkz. 15.Hicr,15/ 97.

kimselerde bu tür bir sıkıntı ve huzursuzluk, ruhsal bir rahatsızlığa dönüşerek ızdırap haline gelebilir.⁹⁵ Peygamberler ise böyle anlarda, bunun bertaraf edilmesini Allah'tan dileyerek huzur ve sükunete ermeye çalışırlar. Allah adına yürütecekleri davalarını kâmilen yerine getirememeye gibi bazı endişeler onları böyle bir talebe sevk eder. Böyle anlarda şeytan, -Eyyup (a.s.)un duasında görüldüğü gibi- başkalarını da aracı yaparak o kişiyi huzursuz etmeye çalışır, vesvese verir. Çekilen sıkıntılardan daha çok bu durum peygamberlere ağır gelir.⁹⁶ Şeytanın ve nefsin bu tür kışkırtmalarına karşı mücadelenin en önemli pozisyonu sabır evresidir.⁹⁷ Eyyub peygamberin bulunduğu hali (hastalıklarını) sadece Allaha arz etmesi, onun sabır konusundaki metanetini gösterirken⁹⁸, böyle ortamlarda şeytanın ve nefsin tuzaklarından da korunmayı dilemesi anlamına gelir.

8) Şuayb (a.s.): Şuayb (a.s.), Meyden ve Eyke halkına peygamber gönderilmiş,⁹⁹ hile ve sahtekârlık konusunda haddi aşan bu kavimlere pek çok nasihatta bulunmuş, fakat onları bundan vazgeçirememiş, sonuçta şu duayla karşılık vermiştir: *وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ* *'Rabbimiz bilgice her şeyi kuşatmıştır. Biz yalnız Allah'a tevekkül ettik. Ey Rabbimiz, bizimle kavmimiz arasındaki işi gerçeğe açığa çıkar. Muhakkak ki Sen, gerçekleri açığa çıkaranların en hayırlısıdır.'*¹⁰⁰

Şuayb peygamber, kendi toplumunu düzeltmek amacıyla yürüttüğü mücadeleden sonuç alamayınca, bir beşer olması hasebiyle tahammül gücünün kalmadığı, sabrının tükendiği bir noktada kavmi hakkında artık olması gereken ne ise onu Allahtan dilemiştir.¹⁰¹ Şuayb peygamberin bu duasında, Nuh (a.s.)'un, sıkıntılı dönemde kavminin helak edilmesini istemesine benzer bir halet-i ruhiye hakimdir. Şuayb peygamber de, onlar gibi, yürüttüğü haklı davasında apaçık haksızlığa uğrayıp büyük zulümlere maruz kaldığından, çaresizlik içerisinde Allaha sığınarak ondan bu şekilde yardım istemiştir.

95 Aydın, a.g.e. s.184.

96 Krş. Kutup, Seyyid, a.g.e. XII,391.

97 Karaca, a.g.e., s.259.

98 Kutup, Seyyid, a.g.e. X,162. Kur'ân da onun, bu hastalık döneminde ne kadar sabırlı davrandığı ve halinden şikâyet etmediği açıkça bildirilmektedir. 38.Sad,44.

99 Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli'l- Kur'ân*, Daru'l-Ğudd, Mısır, 1373, XIX,107; İbnü'l- Esîr, a.g.e. I,158.

100 7.A'raf,89.

101 Krş.Razi, XIV,179.

9) Musa (a.s.) : Mısır'da doğan ve İsrail oğulları soyundan olan Hz. Musa,¹⁰² dönemin Mısır hükümdarı olan Fir'avn'ın sarayında yetişmiş, genç delikanlı olana kadar da burada kalmıştır.¹⁰³ Bir gün sokakta, İsrail oğullarından birisiyle kavga eden bir Kıptî'ye tokat atarak öldürmüştü,¹⁰⁴ daha sonra yaptığına çok pişman olarak şu dua ile tövbe etmiştir:

'Rabbim, ben nefsimi zulmettim, beni başışla.'...*'Rabbim, dedi; bana lutfettiğin nimetler hakkı için artık bir daha suçlulara arka olmayacağım.'*¹⁰⁵ Bulunduğu şehirde korku içinde yaşayan Musa (a.s.), maktulün tarafının kendisini öldürmeyi planladıklarını haber alınca, korktuğundan dolayı Mısır'ı terk etmeye karar vermiş, bu şehirden şu dua ile ayrılmıştır:

*'Ya Rabbi, beni şu zalim kavimden kurtar.'*¹⁰⁶ Musa (a.s.) bu korku ile şehri terk edip Medyen'e gitmiş, bu şehirde ne yapacağını bilemediğinden çaresizlik içinde şöyle dua etmiştir:

*'Ya Rabbi, Bana indireceğin her hayra muhtacım.'*¹⁰⁷ Bu şehirde Şuayb (a.s.) ile görüşmüş, kızlarından biriyle evlenmiştir. On yıl Medyen'de kaldıktan sonra tekrar Mısır'a giderken Tur dağında kendisine peygamberlik verilir ve kardeşi Harun ile Fir'avn'ı dine davet etmekle görevlendirilirler. Bunun üzerine Musa şu münacatta bulunur:

رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّنْ لِّسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي وَاجْعَلْ لِّي

وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي هَارُونَ أَحْسِبُ اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا إِنَّكَ كُنْتَ بِنَدْوَى
بَصِيرًا *'Rabbim, benim göğsümü aç, bana işimi kolaylaştır, dilimin düğümünü çöz ki sözümü anlasınlar, bana ailemden bir vezir ver, kardeşim Harun'u, onunla arkamı kuvvetlendir, onu da işime ortak yap ki Seni çok tesbih edelim ve Seni çok analım. Şüphesiz Sen bizi görmektesin.'*¹⁰⁸ Musa'nın davetini kabul etmeyen Fir'avn'ın mülküyle birlikte yok olması için şu duayı yapar:

رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوهُ عَنِ سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَسْرُوا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ

102 İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed, *et- Tabakâtü'l-Kübra*, Daru Sâdir, Beyrut, 1346, I,55.

103 Sabunî, a.g.e.s.230; Köksal, Asım, *Peygamberler Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, II,12.

104 28.Kasas,15

105 28.Kasas,16-17.

106 28.Kasas, 21.

107 28.Kasas, 24.

'Rabbimiz, Sen, Firavn'a ve adamlarına yakın hayatta süs ve nice mallar verdin. Rabbimiz, Senin yolundan saptırsınlar diye mi? Rabbimiz, onların mallarını yok et, kalplerini sık ki, acı azabı görünceye kadar inanmasınlar.'¹⁰⁹ Kabul olunan bu dua ile, Firavn ordusuyla birlikte Kızıl denizde boğulur. Musa, kavmini 'Tîh' sahrasında bırakıp kendisi Tur dağına gider, döndüğünde kavminin tekrar buzağıya taptığını görünce öfkesinden elindeki levhaları yere atar ve bu konuda kardeşi Harun'u da suçlar. Yaşanan bu olaylardan sonra Musa'nın yaptığı şu dualar vardır: *وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي* 'Rabbim, beni ve kardeşimi bağışla, bizi rahmetinin içine sok, merhametlilerin en merhametlisi Sensin.'¹¹⁰ *رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلِ وَآيَاتِي أَتَهْلِكُ بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ أَنْتَ وَلِيْنَا فَاعْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ* 'Ya Rabbi, dileyseydin bunları da beni de daha önce helak ederdin. İçimizden bazı beyinsizlerin yaptıklarından ötürü bizi helâk mı edeceksin? Bu, senin imtihanından başka bir şey değildir. Onunla dilediğini şaşırtırsın, dilediğine yol gösterirsin. Sen bizim velimizsin, bizi bağışla, bize merhamet et, Sen bağışlayanların en hayırlısıdır. Bize bu dünyada da iyilik yaz, ahirette de. Biz sana yöneldik.'¹¹¹

Musa peygamberin dualarında, günaha sebep olma hususundaki suçluluk psikolojisini (Kasas,16-17), bunun akabinde öfkeyi ve bu öfkenin duyguları nasıl alt üst ettiğini (Yunus,88) görmek mümkündür. Bir peygamberin, elindeki vahiy malzemelerini atabilecek şekilde öfkelenmesi normalde kendinden beklenen bir davranış değildir. Öfke bazen, psişik ve sinir yönünden zayıflıktan kaynaklanan kızgınlık neticesinde, şiddetle tepki gösterme şeklinde ortaya çıkarak düşünce yetisini işlemez hale getiren bir heyecan şeklini alır.¹¹² Musa peygamberde bir anda tezahür eden böyle bir şeydir. Ancak o, peygamber olması hasebiyle hemen toparlamış, öfkesini bastırarak yapılan hata ve işlenen günahı dolay tıpkı Adem (a.s.) gibi tövbeye yönelerek aynı duayı¹¹³ tekrarlamıştır.

108 20.Taha, 25-35.

109 10.Yunus, 88.

110 7.A'raf, 151.

111 7.A'raf, 155-156.

112 Çağlar, Doğan, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara,1981, s.86; Aydın, a.g.e. s.114.

113 Bkz. 7.Araf,23.

Toplumsal yaşantı içerisinde her bireyin, o toplumla ilgili bir takım sıkıntılarla yüz yüze gelmeleri, bazı problemler yaşamaları kaçınılmazdır. Özellikle peygamberlik gibi ağır bir görev üstlenen kişilerin, toplumsal yapı içerisinde süregelen ve topluma mal olmuş olan bir takım olumsuz davranışlara direkt müdahale etmesi durumunda çatışmalar yaşanır ve sosyal hareketliliğin temeli olan bu çatışma çoğunlukla da rekabet durumlarından ortaya çıkar. Bu tür köklü çatışma durumlarını ortadan kaldırmak hiç de kolay değildir.¹¹⁴ Böyle ortamlarda, kitleleri yönlendiren ve şekillendiren elit tabaka (mutlu azınlık), tarihte, peygamberlerin bu görevlerini yerine getirmelerini ellerinden geldiğince engellemeye çalışarak, aslında kendi sultalarını devam ettirmenin mücadelesini vermişlerdir. Bu da, peygamberlere son derece sıkıntılı dönemler yaşattır. Bütün peygamberlerin hicretlerindeki temel sebep budur. Hayat hakkı tanınmayacak derecede toplumsal şiddete maruz kalan peygamberler gibi Musa peygamber de, 'Ya Rabbi, indireceğin şeye muhtacım' diyerek Allah'ın kendisine bir çıkış yolu göstermesini dilemiştir. Bu dua da tevekkülün yanında bir teenni ve sükunet göze çarpar. Peygamber de olsa, gelecekte nelerle karşılaşacağı, nelerin hayır ve nelerin şer getireceği kendisine kapalıdır. İnsan bazen, bir takım şeyleri kendi namına isterken, -Kuranın ifadesiyle- farkına varmadan kötülüğü kendine çağırır. Bu, acelecilikten ve cehaletten kaynaklanır. Psikolojik bir zaafiyet olan bu durum, çoğu zaman hataları peş peşe getirir.¹¹⁵ Bunun şuurunda olan peygamberler, kendileri için hayırlı olan şeyleri temenni ederek aceleci davranmaz, vuku bulan şeyleri de hayır addederler. Musa peygamberin yukarıda yaptığı duada (Kasa,24) bu görülmektedir.

Yine, peygamberler tebliğlerini yürüttükleri safhalarda bu konuda tam bir başarı elde etmeyi, sonuç almayı hedeflerler. Bu tür önemli işler ve görevlerde başarılı olma isteği insanların fitrî özelliklerindedir. Aksi, yani başarısız olma durumu kişileri son derece rahatsız eder.¹¹⁶ Böyle durumlarda başarılı olmanın ön şartı ise, başlangıçta ciddi bir hazırlık ve alınan bazı tedbirlerdir. Musa peygamberin yaptığı da (Taha,25-28) budur. O, tebliğ öncesi ilk hazırlık safhasında evvela Allah'a yönelir ve O'ndan; göğsünün genişletilmesini (sükunet), işlerinin kolaylaştırılmasını, dilinin açılıp sözlerinin tesirli kılınmasını

114 Bkz. Aslantürk, Zeki; Amman, Tayfun, *Sosyoloji*, MÜFV.Yayınları, İstanbul,1999, s.318.

115 Krş.Hayati, a.g.e.s.97-98.

116 Bkz. Hökeleli, *Psikolojiye Giriş*, s.76.

diler.¹¹⁷ Bu bize, yapılan her hayırlı işte bir ön hazırlık yapmanın, bu konuda Allah'tan mutlaka yardım dilemenin gerekli olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, yapılan bir işin başarıyla neticelenmesi, o işe hayırlı bir başlangıç yapılmasına bağlıdır.

Bazen peygamberler, Allah'a serzeniş gibi gözükten davranışlar sergileyebilirler. Bunlar, peygamberin bazı durumlara vakıf olamayıp o iş hakkındaki hikmet ve inceliklerden haberdar olmadıklarının göstergeleridir. Musa peygamberin, o kadar isyan ve kötülüğüne rağmen Firavn'a verilen bolca nimet ve mala şaşırması, bu kabildendir. O, toplumda söz sahibi olan azgın kimselerin, ellerinde bulundurdukları mali güçlerle insanları saptırmalarından ve aldatmalarından endişe etmiştir.¹¹⁸ Yaptığı o kadar zulüm ve kötülük sona erer düşüncesiyle Allah'tan, Firavn'ın malını elinden alıp yere batırmasını istemiştir. Bu, aynı zamanda, düşmanın alt edilmesinin, maddi yönden çöküntüye uğratılmasıyla orantılı olduğunun işaretidir. Musa peygamberin duasında bu hissedilir. Diğer taraftan, Musa peygamberin, 'Araf' suresinde yaptığı dua da dikkati çeken çok önemli bir nokta vardır. O, sosyal hayatla ilgili çok ince fakat son derece hassas bir noktaya parmak basmaktadır. Şöyle ki; yapılan kişisel hatalar ve günahlar, şahsı bağlayıcıdır, toplumu etkilemez, ancak toplum içerisinde bir sosyal grubun benzer davranışları ısrarla sergilemesi, o toplumu toptan tehlikeli bir sonuca sürükleyebilir. Böyle bir durumda iyi ve kötü ayrımı yapılmadan gelecek bela ve musibetler toplumun bütün fertlerine yansır.¹¹⁹ Geçmiş kavimlerin, peygamberlerine isyanından dolayı toptan helak olmaları bu yüzdendir. İşte Musa peygamber de, kendi toplumunun böyle bir sonuca maruz kalmaması için *'çimizden kendini bilmez bazı akılsızların yaptıkları ile bizi helak etme Ya Rabbi'* diye Allah'a yalvarmış,¹²⁰ o toplumun günahı için af, kendileri için de dünya ve ahiret saadeti dilemiş.

10) Davud (a.s) : İsrail oğullarına hükümdar olan¹²¹ Davut (a.s), kendine has bazı mucizelerle donatılmış, fasih bir konuşmaya ve çok güzel bir sese sahip kılınmış, kendisine özel bir ilim ve fazilet bahşedilmiş, dağlar ve kuşlar

117 Krş.Kutup, Seyyid, a.g.e. X,35-36.

118 Kutup, Seyyid, a.g.e. VIII,54.

119 Krş.8.Enfal, 8/ 25.

120 Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1936, III, 2293-94.

121 Taberi, *Tarih*, I,246; İbnü'l- Esîr, a.g.e. I,222.

sabah akşam onunla tesbihe amade kılınmış ve demiri elleriyle yumuşatma kabiliyeti verilmiştir.¹²² Allah Teâlâ'nın kendisine bahşetmiş olduğu bütün bu nimetlerden dolayı daima şükürünü bilmiş ve bunu şu duasıyla da dile getirmiştir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ *'Bizi inanan kullarından birçoğuna üstün kılan Allah'a hamdolsun.'*¹²³

Sahip olunan nimetlerin elde kalması ve korunması, onun Allahtan olduğunun bilinmesine bağlıdır (şükran-ı nimet). Bu vesile ile kulun, hamd ile daima şükürünü yerine getirmesi, yani nankörlük etmemesi ve böylece o nimetin hakkını vermesi üzerine düşen bir görevdir. Diğer bir ifadeyle bu 'vefa'dır. Müslümanlığın önemli bir şiarı olan vefa, cahiliye döneminin en asil davranışlarından sayılmış, İslam da bunu aynen kabullenmiş, vefalık erdemini ahlak yasasının mühim bir ögesi olarak benimsemiş ve bünyesinde bu erdeme yüksek bir şeref payesi vermiştir.¹²⁴ Davut peygamberin yaptığı bu dua (şükür) Allah'a vefa borcunun en güzel ikrarıdır.

11) Süleyman (a.s.) : Hz. Süleyman, Davut peygamberin oğludur ve o da babası gibi hükümdarlığını peygamberlik göreviyle beraber yürütmüştür. Davut peygambere verilen birçok mucizelere ve özel lutuflara o da mazhar olmuş, özel ilmin yanında, kuşların dillerinden anlaması, cinleri, şeytanları emrinde çalıştırması, rüzgârlara hükmetmesi gibi mucizelerle donatılmıştır.¹²⁵ Süleyman peygamber de dualarında, şükürünü ifa etme hususunda çok titiz davranmış ve bunu hep dile getirmiştir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِ الْمُؤْمِنِينَ *'Bizi inanan kullarından birçoğuna üstün kılan Allah'a hamdolsun.'*¹²⁶ وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ

أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأُدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ *'Rabbim, bana ve anama babama lutfettiğin nimete şükretmemi, Senin razı olacağın salih amelleri yapmamı gönlüme ilham eyle ve rahmetinle beni salih kullarının arasına sok'*¹²⁷ Sahip olduğu pek çok mucize yanında Süleyman(a.s.)'ın, şu du-

122 Bkz. 38.Sad. 18,19-20; 34.Sebe,10; 27.Neml,15.

123 27.Neml, 15.

124 İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, (Trc: Selahattin Ayaz) Pınar Yayınları, İstanbul,1991, s.127.

125 Bkz. 27.Neml,15,16,17; 38.Sad,36,37,38;34.Sebe,12.

126 27.Neml,15.

127 27.Neml, 19.

128 38.Sâd, 35.

asında Allah'tan, kendisine has bir mülk vermesini istemesi manidardır: *رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مَلَكًا لَا يَبْغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ* 'Ya Rabbi, beni affet ve bana, benden sonra hiç kimseye nasip olmayacak bir mülk ver.'¹²⁸

Süleyman peygamberin dualarında da şükür ön plandadır. Ancak o, hem kendisine hem de anne-babasına bahşedilen bütün nimetlere karşı şükürünü yerine getirirken, bu şükürün bile ancak Allah'ın ilhamı ve yardımıyla gerçekleşebileceğinin şuuru içerisinde yalvarır. Ayrıca o, duasında, Allah'ın rızasına uygun salih ameller işlemek için de kendisini muvaffak kılmasını, böylece salih kullar zümresine katılmayı dilemektedir. Bu da, Süleyman (a.s.)'ın, mutlak güç ve saltanatın tamamen Allah'a ait olduğunun, yani tam bir kulluk bilincinin idraki içinde olduğunu göstermektedir.

Süleyman peygamberin, diğer bir duasında, başka hiçbir kimseye nasip olmayacak bir mülkünü kendisine verilmesini istemesine gelince; onun, bu mülkü, Allah uğrunda harcayıp, O'nun rızasını elde etmek ve peygamberlik görevini rahat ve etkili bir şekilde yerine getirebilmek amacıyla istediği söylenebilir. Bu duada kıskançlık, ihtiras, veya haset gibi kötü duyguların algılandığı söylenemez. Çünkü kıskançlık, kişinin, ihmal edilmiş olma duygusundan veya başkalarından farklı tutulduğunu hissetmesinden dolayı kendini yiyip bitirmesi;¹²⁹ hırs, arzu edilen bir şeye karşı iradenin şiddetle yönelmesi; haset, başkalarına verilen nimetleri çekemeyerek onların o kişinin elinden çıkmasını veya kendisine geçmesini istemesi anlamına gelir¹³⁰ ve bunların birer ruhsal hastalık olduğu kabul edilir. Bu tür psikolojik zaaf lar da peygamberlerde bulunmaz. Ayrıca, peygamberin bu duygularla dua ederek istekte bulunması hem peygamberlik göreviyle bağdaşmaz hem de böyle bir talep kabul görmez.

12) Yunus (a.s.) : İsrail oğullarına gönderilen ve onlara otuz üç sene tebliğde bulunan¹³¹ Yunus(a.s.) bu toplum tarafından dışlanınca, kızgınlıkla bir gemiye binerek yurdunu terk etmek istemiş, ancak denize atılarak bir balık tarafından yutulmuştur¹³² Benzeri görülmemiş böyle bir olaydan, daha önce devamlı tekrarladığı tesbihi¹³³ ve şu duası sayesinde kurtulmuştur: *وَذَا التُّورِ إِذْ ذُهِبَ مُعَاضِيًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى*

129 Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, s.102.

130 Aydın, a.g.e. s.170,99,272.

131 İbnü'l- Esîr, a.g.e. I,360.

132 37.Saffat,139-142.

في الظلمات أن لا إله إلا أنت سبحانك إني كنت من الظالمين 'Zünnun'u da hatırla; zira o kızarak gitmişti, bizim kendisine güç yetiremeyeceğimizi zannetmişti. Nihayet karanlıklar içinde: 'Senden başka ilah yoktur, Senin şanın yücedir, ben zalimlerden oldum.' diye yalvarmıştı.¹³⁴

Burada öne çıkan iki önemli husus vardır: Öfke ve Kızgınlık, Korku ve Ümit. Yunus peygamberin bu öfkesi, daha önce zikri geçen Musa peygamberin duygularını hatırlatmaktadır. Orada da belirttiğimiz gibi, öfke, şiddetle tepki gösterme şeklinde ortaya çıkarak düşünce yetimizi işlemez hale getiren bir heyecandır.¹³⁵ Böyle durumlarda kişi, hata yapmaya, günah işlemeye daha müsaittir. Peygamberler her ne kadar bilerek günah işlemekten korunmuşlar ise de, kızgınlık hallerinde kendilerinden bir takım zellelerin / küçük günahların sadır olmaları muhtemeldir. Ancak peygamberler, bu tür küçük hataların farkına hemen vararak pişmanlıklarını dile getirir ve hemen tövbe ederler. Bununla birlikte onlar, bundan dolayı, uyarı anlamında bazen bedel öderler. Bu, risalet görevinin en ağır yönlerinden birisidir. Yunus peygamberin karşı karşıya kaldığı olay bu tarzındadır. Hiç beklenmedik bir durum olan ve alışılmadık dışı vuku bulan bu hadisenin (balığın onu yutması) akabinde Yunus peygamberin Allah'a yalvarmasında ise korku ve ümit vardır. Korku, insana kendini kontrol etme imkânı verir. Tehlikeyi düşünmek, asi nefisleri kendine getirir, katı kalpleri yumuşatır. Bu durum, sıkıntıya düşen veya onu gören herkesin yakinen müşahede ettiği bir tecrübedir.¹³⁶ Yani, korku ile birlikte bir takım fizyolojik değişimlerin yaşanması kaçınılmazdır.¹³⁷ Bazen de korku, hataları telafi etme hususunda kişiyi gayrete sevk eder. Yunus peygamberi böyle bir korkunun sarması da, onun Allah'a teslimiyetinde ve ümitvâr olmasında etkili olmuştur. Bütün imkânların elden çıktığı bir anda o, peygambere yaraşır bir metanetle ve sükunetle, tek yönelecek kapının Allah olduğunu ve O'nun noksan sıfatlardan münezzehe olduğunu unutmayıp Allah'ın yardımından son nefesine kadar (balığın karnından kurtulmak için) ümitvâr olarak beklemiştir. Bu ümit içerisinde bekleyişe kendisinin muhtaç kılınması, belki de, daha önce

133 37.Saffat,143-145; Enbiya, 88.

134 21.Enbiya, 87.

135 Çağlar, a.g.e. s.86; Aydın, a.g.e. s.114.

136 Kutup, Seyyid, a.g.e. II, 1124.

137 Bkz. Aydın, a.g.e. s.91.

risaletini tebliğ döneminde kavminin kendisine iman etmesi hususunda ümitsiz kalıp kaçmış olmasına¹³⁸ bir uyarı ve tembih idi. Yani, burada sanki şöyle bir hatırlatma vardır: Şartlar ne kadar zor olursa olsun, hiçbir durumda Allah'tan ümit kesilmeden sağlam ve emin adımlarla tebliğin yürütülmesi esastır. Yunus peygamberin, (balığın karnından) kurtuluşu imkânsız gibi görünen bir ortamdan kurtulması nasıl Allah'ın muradıyla gerçekleşmişse, hayat bulması mümkün gibi görünmeyen bir toplumun yeniden dirilmesi de, Allah'ın dilemesiyle gerçekleşebilir.

13) Zekeriyya (a.s.) : Kur'an'-ı Kerim de birçok yönleriyle övülen Hz. Zekeriyya,¹³⁹ Hz. Meryem ile aynı dönemde yaşamıştır. Kendi himayesinde büyüyen Hz. Meryem'in İsa(a.s.)'yı babasız dünyaya getirmesi üzerine, büyük bir iftiraya maruz kalmış¹⁴⁰ ve bu yüzden şehit edilmiştir. Çok sıkıntılı bir hayat sürdüren bu peygamber de yaşlılık dönemine kadar bir çocuk özlemiyle yaşamış ve dualarında bu özlemini sık sık dile getirmiştir: *'Rabbim, bana katından temiz bir nesil ver. Sen duayı işitensin.'*¹⁴¹ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِن وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا يَرْثُنِي وَيَرِثْ مِن آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْ لِي رَبًّا رَّضِيًّا *'Ya Rabbi, Şüphesiz kemiklerim gevşedi, baş ihtiyarlık aleviyle tuttu. Rabbim, Sana yaptığım dualarda hiç mahrum olmadım. Doğrusu ben, arkamdan yerime geçecek yakınlarımdan korktum. Karım da kısır, katından bana yerime geçecek bir veli lutfet ki, bana ve Yakup oğullarına mirasçı olsun. Rabbim, onu razı olacağın biri yap.'*¹⁴² رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ *'Ya Rabbi, beni tek bırakma, Sen varislerin en hayırlısıdır.'*¹⁴³

Zekeriyya peygamberin yaptığı bu dualar, İbrahim peygamberin duasıyla paralellik arz etmekte, aynı duyguları paylaştıkları hissedilmektedir. Hatta Zekeriyya peygamberin çocuk sahibi olmadaki ısrarı, onun, bu konudaki duygularının daha baskın olduğunu çağrıştırmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz

138 Kutup, Seyyid, a.g.e. X,166.

139 6.En'am,85; 19.Meryem,11; 21.Enbiya,90

140 Taberi, Tarih, I,22; İbnü'l- Esîr, a.g.e. I,311.

141 3.Âl-i İmran, 38.

142 19.Meryem, 3-6.

143 21.Enbiya, 89.

gibi, evlat sevgisinin doğal (fitrî) bir durum olduğu,¹⁴⁴ bunun fizyolojik olguya ve psikolojik etkenlere bağlı olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁵ Zekeriyya peygamberin bu isteği sırf dünyevi bir menfaate matuf değildir. O, hanımının kız kardeşinin (baldızının), Meryem gibi tertemiz bir çocuğa sahip olmasından ve bu çocuğun Allah'a nezir kılınmasından etkilenmiş olabilir.¹⁴⁶ Yine denilebilir ki; o peygamber, kendinden sonra hayırlı bir nesil ile (peygamberlikle) soyunun devam etmesi¹⁴⁷ ve toplumu yönlendirecek, ıslah edecek birinin daima bulunması sebebi ile böyle bir talepte bulunmuştur.¹⁴⁸ Zira kendisi, Yakup oğullarından olan Davut ve Süleyman peygamberler gibi birçok peygamberlerin geldiği tertemiz bir soydan gelmektedir ve bu pak neslin kesilmesini istememektedir.

14) İsa (a.s.) : Yahudilere gönderilen Hz. İsa, kendisine iman eden ve Havâriyyûn denilen küçük bir gurupla¹⁴⁹ kısa bir dönem yaşamış, daha sonra gökyüzüne yükseltilmiştir. Hz. İsa'nın Havarilerle olan bir diyalogunda onlar, Hz. İsa'dan bir mucize olarak gökten bir sofrayı indirilmesini istemişler, bunun üzerine Hz. İsa da Cenâb-ı Hak'tan şu niyaz da bulunmuştur: *عِيداً لِّأَوْلَادِنَا وَأَخْرِينَا وَآيَةً مِنْكَ وَأَرْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا*
'Allah'ım, Rabbimiz, bizim üzerimize gökten bir sofrayı indir ki, bizim için, önce ve sonra gelenlerimiz için bir bayram olsun ve senden de bir mucize olsun. Bizi rızıklandır, Sen rızık verenlerin en hayırlısıdır.¹⁵⁰ Hz. İsa'nın bu duası üzerine gökyüzünden bu sofrayı indirmiştir.

Bu duada Hz. İsa bir mucize talep etmekte, gökten indirilmesini istediği sofranın (rızkın) kendileri için bir bayram olmasını temenni etmektedir. Bu, bütün kullara takdir edilmiş ve gökten indirilmiş olan her rızık, bir yönüyle, o kullar için bir bayram sevinci yaşanması gerektirdiği ve Allah'ın, kullarını rızıklandırdığı bu tür rızıklarla kullarına daima bu mucizeleri adeta tekrar tekrar gösteriyor olması anlamına gelebilir. Zira rızık insan hayatı için tayin edilmiş en önemli nimettir. Rızık bolluğu, -iyi algılanırsa- gönül huzuruna, refaha ve dolayısıyla insanın Allah'a karşı yürüteceği kulluk görevini rahat bir şekilde

144 Bkz. 3.Ali İmran,3/14.

145 Bkz.Aydın,a.g.e. s.142.

146 Krş. Kutup, Seyyid, a.g.e. II,276.

147 Kutup, Seyyid, a.g.e. X,168.

148 Krş. Kutup, Seyyid a.g.e. IX, 494-495.

149 Bkz. 3.Ali-i İmran, 52; 5.Maide, 11-113; 61.Saff, 14.

150 5.Maide, 114.

yerine getirmeye vesile olur ki, bu da bayram sevinci ve neşesi gibi bir ortamın günlük hayatta yaşanmasını temin eder. Ayrıca, bu duanın arka planında, böyle bir mucize isteği ile Hz. İsa'nın, hem kendi adına hem de diğer peygamberler adına, yürüttükleri davanın haklılığını ispatlama amacıyla liderliğinin (peygamberliğinin) karizmasını oluşturması da düşünülebilir.¹⁵¹

Sonuç: Yaşamları boyunca bir takım önemli olaylarla yüz yüze gelmeleri peygamberlerin ortak noktaları olduğu gibi yaşantılarını en ideal şekilde tanzim etme adına duaya yönelmeleri aynı şekilde onların ortak özellikleridir. Kişinin iç dünyasının dışa yansımaları ve açılması şeklinde değerlendirildiğinde peygamber duaları onlarla ilgili önemli veriler taşımakta, fitrî bazı özellikleri ve psikolojik yapılarıyla onları bize tanıtmaktadır. Görüldüğü gibi peygamber dualarının iki önemli ayağı vardır; biri, dünyaya ait beklenti ve istekler, diğeri, ahirete yönelik talepler. Dünyaya ait olan isteklerde sosyal yaşantının ve şartların etkili olduğu ve bu dualarda beşeri duyguların ve hislerin öne çıktığı görülürken, ahiret hayatıyla ilgili taleplerde ise bir sükunet ve duygusallığın yoğun olduğu fark edilmektedir. Peygamber olmaları yanında, onların bir beşer olarak sosyal hayattan ve bir takım olaylardan etkilenmeleri ve böylece olumlu-olumsuz faklı duyguları yaşamaları kaçınılmazdır. Bu bağlamda onların, bazen öfkeli ve sert, bazen aceleci, bazen sakin ve duygusal, bazen de fevkalade sabırlı bir karakter sergileyip duygularını dualarına yansıtılmaları tabiidir. Bununla birlikte peygamberlerde, her halükarda, bir istikrar, bir azim ve sebatın hâkim olduğu söylenebilir. Burada algılanması gereken en önemli nokta şudur: Yaşanması mukadder olan bu duyguların, kişilik yapısına tamamen egemen olmadan, insan psikolojisini yıpratmadan, örnek gösterilen peygamberlerin hayatındaki gibi kontrol altında ve olumlu bir çizgide tutularak dengeye alınması esastır.

151 Sosyolojide; dini liderin, taraftarları üzerinde kendi şahsiyeti vasıtasıyla icra ettiği tesiri ifade etmek amacıyla kullanılan 'karizma' tabiri, kelime olarak bir kimsenin müstesna bir deruni ve manevi cezbe gücüyle mücehhez olması anlamına gelmektedir. (Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010, s.287.) Karizmanın ortaya konmasıyla müminlerin inanç kodları işlenerek söz konusu karizma ebediyete kadar devam ettirilir ve buna da 'karizmanın rutinizasyonu' adı verilir. (Bkz. Günay, a.g.e., s.290.)

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

Akdoğan, Ali, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlâk ilmi ve İslâm Ahlâkı*, Nur Yayınları, Ankara, tsz.

Altuntaş Halil; Şahin, Muzaffer, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, DİB Yayınları, Ankara, 2006.

Aslantürk, Zeki; Amman, Tayfun, *Sosyoloji*, MÜİFV.Yayınları, İstanbul,1999.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990.

Aydın,Hayati, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul,2002.

Başar, Hüseyin, *Sınıf Yönetimi*, Anı Yayıncılık, Ankara,2004.

Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul,1994.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1964.

Bozkurt, Veysel, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, Esin Kitabevi, Ankara, 2006.

Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyân*, Mustafa el-Babî el-Halebi, Mısır,1264.

Cilalı, Osman, *'Dua' Mad.*, DİA, İstanbul, 1994.

Çağlar, Doğan, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara,1981.

Davutoğlu, Ahmet, *Kur'ân-ı Kerim ve İzahlı Meali*, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1981.

Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Temel Konuları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul,2000.

Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1936.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul,1994.

Erkal, Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul, 2009.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

_____ *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, (Trc: Selahattin Ayaz) Pınar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbn Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *et-Tebşıra*, Mısır, 1386/1966.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, 1966.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Daru Sâdır, Beyrut, 1346.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Daru Sâdır, Beyrut, 1395.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Trc.Sofi Huri,) Çaltük Matbaası, İstanbul, 1964.
- Kandemir, Yaşar, *İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1980.
- Karaca, Faruk, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günâh Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya, 1984.
- Köksal, Asım, *Peygamberler Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.
- Kuşeyrî, Abdulkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, (Trc.Bekir Karlığa) İşaret yayınları, İstanbul, tsz..
- Kutup, Seyyid, *Fî Zilali'l-Kur'ân*, (Trc. M.Emin ,İ.Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa) Hikmet Yayınları, İstanbul, 1970.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket ve'l-Uyun*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürücü'z-Zeheb*, Kum, Müessesetu Neşri'l-İslâmî, 1348/ 1964.
- Muhammed Fuat Abdülbaki, *Mu'cemü'l- Müfehres li Elfâzi'l- Kur'âni'l-Kerim*, Daru'ş-Şa'b, Kahire, tsz.
- Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahya, *el-Ezkâr*, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1983.
- Parlak, Selahattin, *'Duâ' Mad.*, DİA, İstanbul, 1994.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, Samsun, 2000.
- Razi, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Tahran, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.

Sabunî, Muhammet Ali, *en- Nübüvvetü ve'l-Enbiya*, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1989.

Süyutî, Celaleddin, *Camîu's-Sağîr*, Mustafa el-Babî el-Halebî, Mısır, tsz.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Mısır, 1326.

_____ *Câmiu'l-Beyân an Tevîli'l- Kur'ân*, Daru'l-Ğudd, Mısır, 1373.

Ya'kubî, Ahmed b.Ebî Ya'kub b. Cafer, *Tarih-i Ya'kubî*, Daru Sâdır, Beyrut, 1379, 1960.